

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті досліджено вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. Доведено, що результатом військових дій став занепад добробуту широких верств мешканців українських земель через прискорення темпів інфляції, швидке зростання цін, уповільнення темпу зростання зарплати, скорочення споживання та урядову політику втручання в ринкові процеси.

Ключові слова: життєвий рівень, добробут, ціни, споживання, Перша світова війна, Україна, зарплата.

Події Першої світової війни увійшли однією з найтрагічніших сторінок до історії минулого українського народу. Радянська історична наука військові дії воюючих сторін на території України та їх наслідки розглядала винятково під кутом зору пануючої у ті часи ідеології, котра засновувалася на обґрунтуванні неминучості і закономірності «Великої Жовтневої соціалістичної революції». На думку сучасних українських учених, «факти падіння життєвого рівня населення й економічного занепаду в роки війни використовувалися для обґрунтування тези про закономірність і неминучість переходу суспільства від капіталізму до соціалізму»¹.

Загалом життєвий рівень — соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й тих потреб, що народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого — кількістю і якістю життєвих благ та послуг, які використовуються для їх задоволення. Він прямо пов'язаний з відтворенням головної продуктивної сили суспільства — населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень значний вплив справляють політика й ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім

того, він визначається розмірами національного багатства і залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття й аграрне перенаселення².

Зважаючи на вищесказане, метою даної студії є вивчення змін різних параметрів життєвого рівня населення України напередодні та під час Першої світової війни.

Як напередодні, так і під час Великої війни наймані робітники поділялись на промислових і поденників³. Зайнятість робітників була вищою у промисловорозвинених містах, особливо у Києві, а там, де промисловість не була розвинена, кількість незайнятих залишалась досить значною⁴. Г. Наумов зазначав, що напередодні війни з 572 чол., які відповіли на опитувальну анкету, протягом року без роботи залишився 1 або 0,38% від загальної кількості опитуваних, від 1 до 2 тижнів — 11 (4,18%), від 2 тижнів до 1 місяця — 52 (19,77%), від 1 до 3 місяців — 147 (55,9%), понад 3 — 52 (19,77%)⁵.

Аналізуючи тривалість робочого дня у промисловості, Ю. Кір'янов вказував, що напередодні війни він тривав у різних галузях від 9 до 12 год. на добу⁶. Уряд намагався регламентувати його законодавчо, однак здебільшого підприємці індивідуально домовлялися про робочий час із робітниками на взаємовигідних умовах. Спостерігалася закономірність у тому, що робочий день був більшим у харчовій та легкій промисловостях, набагато коротшим — у паперовій, металургійній, поліграфічній, гірничовидобувній та машинобудівній промисловостях. Необхідно виділити і той факт, що на кустарних виробництвах, в умовах жорсткої конкуренції, підприємці змушені були збільшувати робочий день іноді до 15 год. на добу⁷.

У період війни фабрично-заводське законодавство було зведено нанівець у галузі законодавчого обмеження тривалості робочого часу. Почали широко застосовуватися понадурочні роботи. Війна вимагала постійної мобілізації робітничого населення чоловічої статі, що неминуче призвело до зростання частки жіночої і дитячої праці. Особливо важке становище склалося на підприємствах видобувної промисловості. Зменшення робочої сили тут було настільки значним, що багато рудників і шахт, зайнятих видобуванням вугілля та залізної руди, опинилися перед загрозою закриття. Тому царський уряд, піклуючись про безперебійну роботу підприємств гірничозаводської промисловості, прийняв 9 березня 1915 р. закон «Про допущення осіб жіночої статі і малолітніх, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до нічних і підземних робіт на кам'яно-вугільних копальнях Європейської Росії». У законі, крім вказівки на тимчасовий (до закінчення війни) характер цього правового акту відзначалося зокрема, що робочий день малолітніх не може перевищувати вісім, а у нічний час шість годин на добу. Для допущення жінок і малолітніх до нічних і підземних робіт вимагався медичний огляд рудничними, а де таких не було — земськими і міськими лікарями.

19 жовтня 1915 р. імператор затвердив положення, яким надавалося право міністру торгівлі і промисловості дозволяти нічну і передсвяткову роботу не тільки жінок і підлітків, а й малолітніх дітей на фабрично-заводських, гірничих і

гірничозаводських підприємствах, що виготовляли предмети, необхідні для воєнних потреб.

Поширення дитячої і підліткової праці допускалося законодавством і в подальшому. Наприклад, 21 квітня 1916 р. своїм наказом міністр шляхів сполучення в умовах воєнного часу і відсутнього для судноплавства браку робочих рук визнав можливим надати судовласникам право допускати до виконання обов'язків кочегарів при судових котлах осіб, які досягли 15-річного і, як виняток, 14-річного віку⁸.

Аналізуючи заробітну плату та доходи представників різних соціальних верств в Україні напередодні війни бачимо, що людей з великими доходами в ті часи було небагато. Так, найвищий рівень доходів (від 15 до 72 тис. руб. на рік) мали представники вищої адміністрації з числа акціонерів, яких нараховувалося на кожному підприємстві від 5 до 10 осіб⁹. Кількість великих підприємців була незначною, проте на людей такого ґатунку попит на ринку праці неухильно зростає¹⁰. Дещо іншим було становище у сфері землеволодіння. У процесі становлення ринкових відносин вони подрібнювалися, що призводило до скорочення великих землеволодінь¹¹.

Набагато більшим у кількісному відношенні був середній клас з річним доходом від 1 до 10 тис. руб. на рік. Такий рівень доходів мали середні та вищі офіцери, значні чиновники, високе духовенство, середні власники нерухомості та невеликі торговці¹². Загалом структура торгово-промислової буржуазії губернських міст України перед війною характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома вага якої, за підрахунками В. Крутікова, становила 94,7% від загальної кількості підприємців.

Нижчу соціальну верству становили робітники, до складу яких входили і промислові робітники, і кустарі, і поденники. Їх кількісний склад залежав від урожайності сільськогосподарських культур, адже у неврожайні роки до міст на заробітки приходило набагато більше селян і, щоб прогодуватися, суттєво поповнювали ряди робітництва. Напередодні Першої світової війни середньорічна заробітна плата в українського фабрично-заводського робітника мала стійку тенденцію до зростання і піднялась з 215 руб. 6 коп. у 1904 р. до 241 руб. 9 коп. у 1913 р., тобто на 12%¹³.

Цікаво те, що одночасно зі зростанням заробітної плати значно зменшилась кількість штрафів, які стягувались з робітників адміністрацією¹⁴. Якщо порівняти зростання цін зі зростанням середньої заробітної плати робітника, то можна побачити, що незначною мірою (лише на 2%) зростання цін випереджало зростання зарплати¹⁵.

Заробітна плата чиновників земських установ мала надзвичайно широкий діапазон у залежності від посади та виконуваної роботи (від 120 до 3000 руб. на рік)¹⁶. Крім основної зарплати, існувала ціла система «наградних» виплат і надбавок за вислугу років. Досить високим було грошове утримання пожежників, яке становило від 15 до 25 руб. на місяць¹⁷. Дещо вищим порівняно з ними було утримання поліцейського апарату¹⁸. Крім грошей та різноманітних доплат, ці категорії населення мали ще й натуральне довольство та ін. Посадові

оклади офіцерів, військового духовенства і військових лікарів царської армії мали надзвичайно широку градацію. До їх основного заробітку завжди доплачували столові, а іноді й додаткові гроші. У понадстроковиків утримання було нижчим, а найнижчим — у солдатів строкової служби. Загалом спектр грошового утримання в армії становив від 3201 руб. на рік у генерала до 18 руб. у рядового¹⁹.

Грошове утримання вчителів і викладачів університетів та інститутів також мало значну диференціацію й становило від 360 до 3400 руб. на рік і залежало від освіти, посади та стажу роботи²⁰.

Узагальнюючи дані по заробітній платі та доходам населення України перед Великою війною, бачимо, що людей з великими статками в ті часи було небагато. Спостерігалися процеси зростання кількості представників середнього класу із середніми доходами. Більш сприятливі умови оплати праці були на державних підприємствах та установах. Робітники отримували заробітну плату залежно від умов наймання, виду професії та ін. Доходи інтелігенції були досить диференційованими і значно перевищували зарплату робітників.

Разом з початком бойових дій, для фінансування війни уряд звернувся до посиленого випуску паперових грошей, які не були покриті золотим запасом. Цей ресурс призвів до потрясінь фінансової системи внаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями. На початку війни в обігу перебувало кредитних білетів на 1633 млн руб., на 1 січня 1916 р. — 5616 млн руб., на 1 березня 1917 р. — 9949 млн руб.²¹ Такі високі темпи знецінення паперових грошей негативно відобразилися на сфері оплати праці і надзвичайно боляче вдарили по обсягах і асортименту споживання різноманітних товарів і послуг населенням України.

На думку вітчизняних авторів, під час війни заробітна плата відставала від неухильного зростання цін на продовольство і товари повсякденного попиту. Так, приміром, зростання денної заробітної плати в робітників основних професій Харкова становило за 2,5 роки війни від 140 до 263,6%. В абсолютних цифрах денна заробітна плата робітників становила в лютому 1917 р. від 4 до 6 руб.²²

На вугільних шахтах Донецького басейну під час війни ціни на вугілля зростали, а заробітна плата часто залишалась без змін. Так, на Любенському руднику Російського акціонерного товариства антрацитових і кам'яновугільних копалень середній заробіток за упряжку коливався від 2 до 2,37 руб. аж до лютого 1917 р. На інших рудниках антрацитового району денна номінальна заробітна плата до 1917 р. виросла приблизно вдвічі²³.

Доволі повільним був темп зростання заробітної плати в металургії Донбасу й Придніпров'я. Через нестачу палива, сировини і кваліфікованих робітників металургія працювала з небувалими раніше перебоями. Номінальна заробітна плата на різних металургійних підприємствах Донбасу і Придніпров'я в січні 1917 р. зросла від 47 до 136% порівняно з передвоєнним 1913 р.²⁴

Значно вищими були заробітки на підприємствах машинобудування й металообробки, на яких виконувалися військові замовлення. Якщо в 1913 р. середня місячна плата робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу й

Придніпров'я становила близько 35,5 руб., то в роки війни вона істотно зросла. На суднобудівних заводах Херсона основна маса робітників мала заробітну плату понад 100 руб. на місяць. Робітники високої кваліфікації отримували заробітну плату від 180 до 300 руб. на місяць. У ще складнішому становищі опинилися в роки війни службовці, а також представники освіти, медичних і культурних закладів, які отримували невелике жалування. Міська дума Одеси, наприклад, тільки за кошторисом на 1917 р. підвищила оплату працівникам управи від 20 до 60%²⁵.

Головним показником життєвого рівня є сфера споживання. Чільне місце в ньому займає вживання харчових продуктів. Саме тому дослідження обсягів і якості споживання населенням України продовольства напередодні та під час війни вимагає особливо прискіпливої уваги.

Слід зазначити, що на початку XX ст. Україна була одним із найбільших світових виробників і експортерів хліба. Щорічний обсяг виробництва чотирьох головних зернових культур — пшениці, жита, ячменю і вівса — перевищував 34 пуди на душу населення. За цим показником Україна знаходилась на чільному місці серед європейських країн-виробників хліба. Крім того, їй належало визначне місце у виробництві цукру, забезпеченні населення продуктами тваринництва, олією, овочами, фруктами тощо²⁶. Головним чинником доволі високих показників загального економічного зростання та поліпшення добробуту населення в губерніях підросійської України напередодні війни було проведення аграрної реформи, одним з ініціаторів якої виступив останній патріот Російської імперії П. Столипін. Оскільки реформа мала на меті знищення селянської общини і впровадження високотоварних селянських господарств фермерського типу, її наслідками стало значне зростання товарно-грошових відносин, розширення високотоварного виробництва у сільському господарстві, що своєю чергою, спричинило до збільшення експортного потенціалу країни і поліпшення забезпечення місцевого населення як продуктами харчування, так і товарами широкого вжитку та предметами довгострокового використання. Останній передвоєнний 1913 р. став піком піднесення економічної могутності імперії Романових, адже саме в цей період країна виходить на перші місця у світовому економічному розвитку за переважною більшістю показників.

Найбагатші люди харчувались вдома, де страву для них готували власні кухарі з найкращих продуктів, а також у ресторанах вищого класу. Переважна частина середнього класу харчувалась теж вдома (страву для них готували домогосподарки), а також у трактирах та інших закладах громадського харчування; незаможні міщани — за місцем проживання, готуючи їжу самотужки. Дехто знімав квартиру разом «із столом» або користувався «домашніми обідами» у домогосподарок. Якість харчових продуктів, які споживалися небагатими людьми, повністю залежала від їх платоспроможності та від урожайності різних сільськогосподарських культур. У центрі українських земель знаходився високоврожайний район зернових культур. Лише у північній частині України траплялися неврожаї зернових²⁷. Особливістю харчування робітників було те, що більшість з них харчувались самостійно, інші ж отримували харчі у гос-

подаря у вигляді частини заробітної плати²⁸. Напередодні війни у раціонах харчування незаможних міщан істотно зросла частка білого хліба та цукру, що зумовлювалося зниженням цін на ці види продуктів²⁹. Цікаво й те, що у переважній більшості міщан на час постів видатки на харчування були на 7–8% нижчі, ніж на християнські свята, адже протягом постів люди менше купували дорогих продуктів.

Беззаперечним є той факт, що коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі заможних міщан, котрі мали високі доходи. Найкраще і стабільне харчування було у офіцерів та солдатів царської армії і флоту, адже офіцери отримували, відповідно, столові гроші, а солдати отримували гроші на продукти або готову страву, коли знаходились на котловому доволстві³⁰. Менш заможні верстви населення харчувались не так якісно, як заможні міщани. Характер задоволення їхніх потреб у їжі повністю залежав від спроможності населення придбати той чи інший вид продукту на ринку, тобто від ціни на цей продукт та її відповідності величині зарплати чи доходу. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на внутрішньому ринку, а з початком війни вони почали зростати ще швидше³¹.

Задоволенню потреб людей у продуктах харчування істотно сприяли товариства споживчої кооперації. Так, приміром, на Київщині у 1914 р. їх нараховувалось 914, а на Поділлі — 797³². Збільшення споживчих кооперативів істотно сприяло задоволенню потреб населення України у харчових продуктах і позитивно впливало на загальне покращання добробуту. Ці товариства захищали своїх членів від кон'юнктури ринку, протистояли монополіям, які штучно створювали дефіцит, обмежуючи виробництво та надходження на внутрішній ринок тих чи інших харчових продуктів, наприклад, риби³³. Кон'юнктура ринку не завжди позитивно впливала на загальний добробут споживачів. Свавільно торгівців міські органи влади протиставляли систему такс. Такса, як інструмент економічної політики, являла собою введення міською владою верхньої межі цін на ті чи інші товари й послуги. Слід зазначити, що підприємці й торгівці постійно порушували і саботували виконання такси. За це влада вживала проти них відповідні санкції³⁴. Разом з початком війни зниження продовольчого постачання в містах України прискорило заходи з регулювання цін. У Києві харчові продукти були піддані таксуванню 23 січня 1915 р., причому ціни на пшеничне борошно й овес були підвищені на 4%. У Житомирі ще восени 1914 р. була встановлена такса на цукор: за один пуд першого сорту — 6,05 руб., другого сорту — 5,85 руб., цукрового піску — 4,5 руб. за пуд. Нерідко таксування продуктів здійснювалося внаслідок масового незадоволення міського населення дорожнечою й під тиском громадськості³⁵.

У ті часи економічний розвиток України залежав від стану всеросійського ринку. Саме тому важливе значення мають загальноросійські показники споживання. Картина середнього річного споживання харчових продуктів у Російській імперії на душу населення напередодні війни була такою: споживання м'яса, сала, птиці — 29 кг у рік; риби та рибних продуктів — 6,7; цукру — 8,1; картоплі — 114; овочів та баштанних культур — 40; фруктів та ягід — 11; хлібопродуктів — 200³⁶.

Важливу роль у харчуванні відігравали хлібопродукти. У 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці — 118,4 кг; ячменю — 76,8; жита — 107,2; вівса — 70,4³⁷. Отже, якщо підрахувати, то в середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг.

На початку війни у вересні 1914 р. ціни на продовольство й товари широкого вжитку почали підніматися. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці зросла до 1,48 руб., на овес — до 1,3 руб. Загалом ціни у Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40%. До січня 1916 р. біржові ціни в Європейській частині Російської імперії значно перевищували середню ціну 1913 р.: на пшеницю — на 57%, пшеничне борошно — на 58%, жито — на 72,8%, житнє борошно — на 86,6%, ячмінь — 35,4%, овес — на 104,7%, гречану крупу — на 130,3%, пшоно — 101,9%, м'ясо — на 33,5%, цукор-пісок — на 47%, вершкове масло — 96,4%, курячі яйця — на 22,6%, сіль — на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли в середньому на 75,7%³⁸.

До харчового раціону населення України входили також напої. Вони поділяються на безалкогольні, слабоалкогольні та алкогольні. За даними Ю. Кір'янова, робітники, які перебували на артільному харчуванні, вживали чай тричі на день. Місячною нормою споживання ними було 100–200 г чаю та 800 г цукру на одну особу³⁹. Вживали також соки, кваси, узвари тощо. Серед слабоалкогольних напоїв найбільш улюбленим було пиво. Асортимент цього напою був досить значним, а ціни на нього доступними.

Вживали також і алкоголь у вигляді горілки, яку настоювали на травах: звіробої, м'яті, полині, гвоздиці, перці та ін.⁴⁰ Загалом вартість питного спирту поступово знижувалась. Найнижчі ціни на нього були на Волині у 1911 р. — 55 коп. за відро⁴¹. Станом на 1913 р. найбільше споживали алкоголь у Київській губернії, а найменше — на Волині. З початком війни продаж алкоголю спершу було обмежено, а згодом заборонено взагалі.

Так, 22 серпня 1914 р. було оголошено «Височайше веління» про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни. Відповідно до цього рішення уряду багато земських і міських органів самоврядування прийняли обов'язкові постанови про припинення торгівлі виноградними винами. Ці заходи негативно вплинули на життєвий рівень населення підросійської України і значно підрвали доходну частину бюджету, бо казенний продаж горілки вилучав у населення країни надзвичайно велику кількість грошей, даючи скарбниці величезний чистий доход, що обчислювався сотнями мільйонів рублів щорічно. Напередодні війни чистий доход від казенної винної монополії становив 700 млн руб., що майже втричі перевищувало суму всіх прямих податків⁴². Під час Першої світової війни держава штучно обмежувала пропонування спиртних напоїв, мотивуючи це воєнним станом. Свідченням цього є «Прохання господарів ресторану першого розряду Києва дозволити продавати виноградне вино й відповідь генерал-губернатора з відмовою в 1914 р.»⁴³. Через нестачу спиртного дехто починав вживати сурогати, наслідком чого були отруєння. Влада реагувала на це, але її заходи не поліпшували ситуацію⁴⁴.

Крім продуктів харчування, важливим показником добробуту є споживання одягу та взуття. Напередодні війни в побуті міщан все більше утверджувались готові фабричні вироби. Загалом по Російській імперії у 1913 р. на одну душу населення було випущено 13,4 м² тканини⁴⁵. Ціни на текстиль були помірними. Приміром, у м. Житомирі в 1912 р. 1 аршин сукна коштував 2–3 руб., а 1 аршин бумазеї — 20–30 коп.⁴⁶

Військовим, поліції та пожежникам видавали взуття, уніформу або матерію безкоштовно. Командування приділяло суттєву увагу забезпеченню цими предметами своїх службовців. Загалом, витрати на одяг не займали значної частки бюджетів міщан. Так, у 1913 р. київський робітник витрачав на одяг близько 13,9% його річного бюджету, а сімейний учитель — 15%⁴⁷.

У цілому одночасно зі збільшенням асортименту предметів першої необхідності та товарів довгострокового вжитку поступово покращувалась їх якість й одночасно знижувались ціни на них завдяки політиці таксування.

Важливим показником добробуту людини є житлове забезпечення. Характеризуючи цей параметр, слід відзначити, що порівняно з іншими верствами населення України у більш кращих умовах житлового забезпечення перебували чиновники. Річ у тім, що держслужбовці на винаймання житла та його утримання отримували додаткові грошові виплати⁴⁸.

Аналогічні пільги мали службовці цукрових заводів України. Власники підприємств забезпечували їх не тільки квартирами, а й опаленням та освітленням⁴⁹. У сфері оренди житла і власники квартир, і квартиронаймачі створювали свої громадські організації⁵⁰. Ринок житла набирав усе більше цивілізованих форм. Для найбідніших людей благодійники засновували безкоштовні квартири⁵¹. Але, незважаючи на ці благодійні акції, дешевого житла катастрофічно не вистачало. Так, за даними Г. Наумова, щорічні витрати робітника на оренду житла становили приблизно 20–30% його бюджету⁵². Поступово, у процесі економічного розвитку, все більше втілювались у життя такі комунальні зручності, як водогін, каналізація, електричне освітлення, телефон та ін.

У цілому ж забезпечення населення України житлом було недосконалим через його високу вартість та відсутність державної політики в галузі житлового забезпечення робітників. На низькому рівні залишалось забезпечення побутовими вигодами. Разом з початком Першої світової війни житлове забезпечення істотно погіршилось, адже через брак фінансування призупинилось спорудження нового житла. Крім того, для військових потреб використовувались громадські будівлі, а солдатів та офіцерів розміщували у місцевих жителів на постій, що створювало додаткові незручності.

Невід'ємною складовою частиною добробуту кожної людини є забезпечення засобами пересування. Найпоширенішим видом міського транспорту залишався гужовий. Вартість його послуг поступово зростала. Особливо дорого (3 руб.) коштували поїздки за межі міста⁵³. У процесі економічного розвитку все більшої ваги набували трамваї та велосипеди. У м. Житомирі, починаючи з 1912 р., встановлювалась такса на проїзд трамваем вартістю 11 коп. за одну поїздку. Для учнів та студентів передбачався пільговий проїзд цим видом транспорту⁵⁴. Разом

з початком військових дій як громадські засоби пересування, так і приватні нерідко реkvізувалися для військових частин, створюючи додаткові незручності в галузі транспортного забезпечення населення України.

Життєвий рівень населення українських земель у складі імперії Романових перед війною залежав і від медичного забезпечення. В цілому справа охорони здоров'я була підвідомча міністерству внутрішніх справ⁵⁵. Цікаво те, що держслужбовці (військові, поліцейські та пожежники) мали змогу безкоштовно лікуватись у державних медичних закладах⁵⁶. У менш захищеному стані перебували приватні особи. За лікування вони розраховувалися з власної кишені або зверталися до благодійних організацій⁵⁷.

У підсумку варто відмітити, що життєвий рівень населення України напередодні Першої світової війни у зв'язку з розвитком ринкових процесів мав сталу тенденцію до покращання. Після початку воєнних дій життєвий рівень мешканців українських земель імперії Романових почав погіршуватись, а їх добробут занепадати. Головними чинниками, які спричинили таке погіршення, були: активне адміністративне втручання держави в ринкові процеси, котрі спричинили до розбалансування ринку і значної невідповідності між попитом та пропозицією; поширення практики реkvізицій і конфіскацій на користь армійських підрозділів армії Романових; зростання спекуляцій, котре призвело до прискорення збільшення цін як на продовольство, так на товари широкого вжитку та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ *Решт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004. — С. 7.
- ² Экономическая энциклопедия / А.М. Румянцев. — М., 1980. — Т. 1. — С. 164; Т.4. — С. 238.
- ³ *Крузе Э.Э.* Положение рабочего класса России в 1900–1914 гг. — Л., 1976. — С. 17.
- ⁴ *Коноплицкий В., Филина А.* «Это — бизнес». Толковый словарь экономических терминов. — К., 1996. — С. 39, 40.
- ⁵ *Наумов Г.* Бюджеты рабочих города Киева (По данным анкеты). — К., 1913. — С. 3.
- ⁶ *Кирьянов Ю.И.* Жизненный уровень рабочих России. — М., 1979. — С. 29.
- ⁷ *Нестеренко О.О.* Развитие промышленности на Украине. — К., 1962. — Ч. 2. — С. 373, 374, 383.
- ⁸ Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. — Т. 1 / За ред. В.Я. Тація, І А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. — К., 2003. — С. 622–631.
- ⁹ *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России. — К., 1909. — С. 46, 49.
- ¹⁰ Коммерческая газета. — 1912. — № 9. — С. 2.
- ¹¹ *Кулініч І.М.* Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 19.
- ¹² *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 3. — С. 58.
- ¹³ *Лавров П.А.* Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910–1914 рр. — К., 1967. — С. 197.

- ¹⁴ Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. — К., 1962. — С. 125.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 183, оп. 1, спр. 1421, арк. 118, 149, 150.
- ¹⁷ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1221, арк. 44, 57, 60.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 638, спр. 1, ч. II, арк. 11, 12.
- ¹⁹ Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник / Анфимов А.М., Корелин А.П. — СПб., 1995. — С. 289, 290, 291.
- ²⁰ Сучков И.В. Учителство России в конце XIX — начале XX века // Отечественная история. — 1996. — № 6. — С. 55.
- ²¹ Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — Т. 2. — К., 2011. — С. 68.
- ²² Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 376.
- ²³ Там само. — С. 377.
- ²⁴ Там само. — С. 378.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). — К., 2002. — С. 3.
- ²⁷ Самбикин М.М. Недороды на Украине, их районы, частота и размеры. — Х., 1931. — С. 112.
- ²⁸ Нестеренко О.О. Вказ. праця. — С. 272.
- ²⁹ Кирьянов Ю.И. Указ. соч. — С. 86.
- ³⁰ Россия. 1913 год. — С. 326.
- ³¹ Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). — Л., 1978. — С. 252; *Ее же*. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 — октябрь 1917 гг.). — Л., 1985. — С. 324.
- ³² Історія споживчої кооперації України / Гелей С.Д., Аліман М.В., Бабенко С.Г. та ін. — Львів, 1996.
- ³³ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России (в конце XIX — начале XX вв.). — Самара, 1992. — С. 85.
- ³⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 940, арк. 3; спр. 1230, арк. 2–13.
- ³⁵ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 389–390.
- ³⁶ Россия. 1913 год. — С. 305.
- ³⁷ Попов О. Хлібна торгівля України. — Х., 1927. — С. 116.
- ³⁸ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 379.
- ³⁹ Кирьянов Ю.И. Указ. соч. — С. 36.
- ⁴⁰ Наулко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. — К., 1977. — С. 62.
- ⁴¹ Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. — К., 1913. — С. 35.
- ⁴² Історія держави і права України. — Т. 1. — С. 622–631.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 271, арк. 1–7.
- ⁴⁴ Там само, ф. 285, оп. 1, спр. 553, арк. 16.
- ⁴⁵ Россия. 1913 год. — С. 305.
- ⁴⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1 дод., спр. 154, арк. 56.
- ⁴⁷ Наумов Г. Указ. соч. — С. 36; Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 75.

⁴⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 3, спр. 4, арк. 9; Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 51, спр. 18, арк. 2–6.

⁴⁹ Лебедь-Юрчик Х.А. Указ. соч. — К., 1909. — С. 108.

⁵⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, арк. 27–36.

⁵¹ Там само, ф. 442, оп. 661, спр. 273, арк. 27.

⁵² Наумов Г. Указ. соч. — С. 21.

⁵³ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 69, арк. 38.

⁵⁴ Там само, спр. 1249, арк. 1, 2.

⁵⁵ Россия. 1913 год. — С. 320.

⁵⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 846, арк. 1–6.

⁵⁷ Там само, спр. 1081, арк. 5.

Стаття надійшла до редколегії 03.11.2014 р.

ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

В статье исследовано влияние Первой мировой войны на жизненный уровень населения Украины. Доказано, что результатом военных действий стал упадок благосостояния широких слоев жителей украинских земель через ускорение темпов инфляции, быстрый рост цен, замедление темпа роста зарплаты, сокращение потребления и правительственную политику вмешательства в рыночные процессы.

Ключевые слова: *жизненный уровень, благосостояние, цены, потребление, Первая мировая война, Украина, зарплата.*

INFLUENCE OF THE FIRST WORLD WAR IN UKRAINE STANDARD OF LIVING

This article explores the impact of World War I on the standard of living in Ukraine. It is proved that the fighting was the decline of the general welfare of the inhabitants of Ukrainian lands due to this trend, the rapid rise in prices, a slowdown in wages, reducing consumption and government policy intervention in market processes.

Keywords: *standard of living, welfare, prices, consumption, First World War, Ukraine, salary.*